

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ТА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ОНТОГЕНЕЗУ

УДК 159.947.24

© Ю. А. Алексєєва, 2015 р.

Ю. А. Алексєєва (м. Київ)

ДИНАМІКА РОЗВИТКУ ВІРИ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ТА ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

В статті презентований аналіз специфіки розвитку віри як інтегрального особистісного утворення в дітей молодшого шкільного та підліткового віку. Відзначається зв'язок динаміки розвитку віри з показниками психічного розвитку (новоутвореннями, провідними видами діяльності), характерних для кожного вікового періоду. Розглядається розвиток структурних компонентів віри дитини у молодшому шкільному та підлітковому віці (когнітивного, емоційного, ціннісно-мотиваційного, поведінкового) та видів віри (віри в себе, в іншого, в соціальні цінності, духовно-релігійної, містичної).

Ключові слова: віра, віра в себе, віра в іншого, віра в соціальні цінності, духовно-релігійна віра, містична віра.

В статье проанализирован вопрос специфики развития веры как интегрального личностного образования у детей младшего школьного и подросткового возраста. Отмечается связь динамики развития веры с показателями психического развития (новообразованиями, ведущими видами деятельности), характерными для каждого возрастного периода. Рассматривается развитие структурных компонентов веры ребенка младшего школьного и подросткового возраста (когнитивного, эмоционального, ценностно-мотивационного, поведенческого) и видов веры (веры в себя, в других, социальные ценности, духовно-религиозной и мистической).

Ключевые слова: вера, вера в себя, вера в другого, вера в социальные ценности, духовно-религиозная вера, мистическая вера.

The article analyzes the question of the faith development specificity as an integral personal formation at primary school age and juvenile children. It notes the relationship of the faith dynamics development with the indices of mental development (tumors, leading activities), specific to each age period. The article gives full attention to the development of faith structural components of childs personality at primary school age and juvenile (cognitive, emotional, value-motivational, behavioral) and kinds of faith (belief in oneself, in others, social values, spiritual- religious and mystical).

Key words: faith, faith in oneself, faith in the other, the belief in social values, spiritual and religious faith, mystical faith.

Постановка проблеми. Віра – системне особистісне утворення, яке допомагає людині долати труднощі та є важливим векторним орієнтиром на її життєвому шляху. Формування продуктивних і непродуктивних форм віри починається вже з дошкільного віку. Тому важливою проблемою вікової психології є вивчення закономірностей розвитку віри, її структури й форм на різних етапах онтогенезу.

Метою статті є дослідження питання розвитку феномена віри у молодшому шкільному та підлітковому віці.

Аналіз останніх публікацій та виклад основного матеріалу. Як свідчить проведений нами аналіз літератури, питання розвитку релігійної віри були відображені в працях відомих

науковців: Д. Фаулера, Ю.Макселона, І. А. Малахової, С. А. Черняєвої, О. М. Двойніна, В.П.Москальця, А. В. Олійник. Однак питання становлення і формування віри як інтегрального утворення, на відміну від інших аспектів її природи, в наявній літературі практично не висвітлені. Відтак «невловимий феномен» віри ми стали розглядати в динаміці, використовуючи вже існуючі знання про особистісний розвиток і формування когнітивних функцій у різні періоди психічного розвитку людини. З огляду на викладене наше уявлення про умови та фактори генезису віри формувалося на основі аналізу показників психічного розвитку (новоутворень, соціальної ситуації розвитку, провідного виду діяльності), характерних для різних вікових періодів.

При вивченні питання розвитку віри наша увага була сконцентрована на представленості в кожному віковому періоді її структурних компонентів: 1) когнітивного, до якого належать знання та уявлення індивіда про Бога, душу, безсмертя, смерть, добро, зло, про себе, про розуміння іншого; 2) емоційного, який вміщує почуття впевненості, любові, емпатії, надії, довіри, сумнівів, невпевненості, комплексу переживань самостворення; 3) ціннісно-мотиваційного, який містить у собі ідеали, мотиви й відображає ієрархію цінностей дитини як систему об'єктів віри; 4) поведінкового, до якого відносять особистісні тенденції зовнішнього вираження віри на основі вольових дій і самоконтролю.

Спираючись на твердження німецького психолога Н. Streib про те, що в розвитку віри необхідно вивчати становлення не тільки структурних компонентів, а і її змісту, ми намагалися виділити також ті об'єкти віри, які входять до складу різних ціннісних сфер (духовно-релігійної, соціальної, міжособистісної, аутоперсональної), і більш помітні й специфічні для певного віку [28].

Психологічні особливості в молодшому шкільному віці вивчалися багатьма вченими (Г. Крайг, Л. І. Божович, В. С. Мухіна, Л. Ф. Обухова, В.І.Слободчиков, Д. І. Фельдштейн). З'ясовано, що стрибок у розвитку віри, що відзначається в молодшому шкільному віці, зумовлений зміною соціальної ситуації й визначається важливою обставиною в житті дитини – вступом до школи. Дитина входить у суворо нормований світ відносин, який вимагає від неї організованості, прояву самоконтролю, розвитку виконавських дій, пов'язаних із набуттям навичок навчальної діяльності. Загальна сенситивність до впливу навколишніх умов життя, властива дитинству, сприяє розвитку психічних функцій і адаптаційних форм поведінки.

Провідною діяльністю цього вікового періоду є навчальна, завдяки якій з'являються основні новоутворення: внутрішній план дії (дитина сама планує свою діяльність), особистісна рефлексія (здатність оцінити себе) та довільність [19, 22].

Психологи зауважують, що в цей період мотиви діяльності дитини зумовлюються новим соціальним змістом, заново перебудовується мотиваційно-потребова сфера. Важливе місце посідають навчальні мотиви й мотиви встановлення відносин з дорослими й однолітками із приводу навчальної діяльності. Особливий особистісний смисл у молодшому шкільному віці одержує потреба відповідати моральному еталону поведінки [1, 11].

Розвиток віри в цінності, що використовуються у міжособистісних взаєминах, у дітей цього віку, треба розглядати через призму двох сфер соціальних відносин: «дитина – дорослий» і «дитина – однолітки». Серед об'єктів інтерперсональної віри в молодшому шкільному віці виділяється особистість учителя початкових класів. Учитель, як найбільш значуща людина в житті дитини, формує установки поведінки й стосунків з однолітками, що визначається у розвитку в дитини почуття впевненості у своїх силах і довіри до педагога, що залежить від його компетентності й авторитету [26].

Однією з форм взаємин молодших школярів, у яких проявляються різні види віри, є дружба з однолітками. Дружба як вид діяльності дозволяє їм: засвоювати соціальні норми; розвивати самоповагу, що є базисом аутоперсональної віри; вчитися довіряти одне одному, що закладає підґрунтя інтерперсональної віри; інтеріоризувати заботи, що «заражають» у процесі спілкування і стають елементами різноманітних видів утворюваної ірраціональної віри.

У сфері взаємин молодших школярів з однолітками вони демонструють прагнення бути кращими за інших, але їх домагання успіху мають ситуативний характер. Нереалізоване домагання успіху може позбавити дитину прагнення до успіху, призвести до знецінювання свого «Я» і зміни ставлення до себе. Отже, віра у власну успішність є ситуативним проявом і впливає на становлення образу «Я» дитини [8].

Важливим компонентом емоційної складової віри є почуття, які формуються, диференціюються й закріплюються в процесі соціалізації. Багато психологів зауважують, що нова соціальна ситуація в молодшому шкільному віці сприяє розвитку емпатії – здатності індивіда до співпереживання й співчуття, що є однією з умов розвитку довіри в міжособистісних відносинах. Віра в себе тісно пов'язана з переживанням таких почуттів, як гордість і сором. Дитина може пишатися не лише тим учинком, який схвалюється дорослими, а й своїми усвідомлюваними позитивними якостями [11].

У молодшому шкільному віці відзначається підвищення рівня самоповаги, яке значною мірою пов'язане з упевненістю у своїх академічних здібностях і проявляється в шкільній успішності. Дослідження показують, що діти з високим рівнем успішності мають більш високу самооцінку, ніж невстигаючі, і це є одним із факторів формування віри в себе [17].

У цьому віці продовжує розвиватися уява, яка становить основу магічної віри. Вона стає більш гнучкою і рухливою, проявляється в малюванні, складанні казок і фантастичних історій. У характері творчості дітей спостерігається більша варіабельність, ніж у дошкільників. Одні відтворюють реальну дійсність, інші – фантастичні образи. Особливий інтерес у дитини може викликати страхітливий, але привабливий світ казки. Казкові герої, поряд із реалістичними зображеннями людей, визначають зміст психічної діяльності та її продуктів. Проте віра в казкових істот, чарівництво може увести дитину з реального світу, створюючи нав'язливі образи, здатні довго її переслідувати [11]. Таким чином, магічна віра в молодшому шкільному віці може мати як продуктивний раціональний характер, стимулювати розвиток цілої низки психічних функцій, так і проявлятися в непродуктивних та ірраціональних формах.

Дослідження віри в магію, проведене Є. В. Субботським, свідчить про те, що в молодшому шкільному віці містичні інтерпретації причин фізичних явищ зникають із суджень дітей, однак можуть бути легко відновлені, якщо продемонструвати їм не пояснені фізичні ефекти, які в книжках і казках асоціюються з магією. Вчений пояснював цей факт тим, що розширення системи наукових знань дітей у процесі навчальної діяльності поступово витісняє магічну віру в сферу несвідомого, а тому віра в містичні факти і явища часто флукутує між сферами свідомого й несвідомого [21].

Розуміння слова «віра» в молодшому шкільному віці розширюється. Діти цього віку вірять у випадок, надію, правду, в легенди, у прикмети. Дослідження М. Воловікової, Т. Рязанової, Л. Гренкової-Дикевич показали, що в родинях, де віруючими були і батько, і матір, дитина теж вважала себе віруючою. У родині, де віруючим був один із батьків, вибір дитини пояснювався ідентифікацією з тим чи іншим з батьків. Однак траплялися випадки, коли батьки визнавалися дитиною як невіруючі, проте себе вона вважала «віруючою в Бога». Вчені пояснювали це впливом родичів із близького оточення дитини (бабусь і дідусів) [3].

У дослідженні Є. А. Савіної, що вивчала уявлення дітей віком до 10 років про душу, було встановлено різне розуміння феномена «душа». Діти розглядали душу: як невидимого двійника людини, як безсмертне, автономне явище (істоту), здатне переміщатися в просторі; як щось внутрішнє, що перебуває в тілі людини; як емоційно-моральний початок в людині; як дещо пов'язане з думками й уявою людини. Результати дослідження показали, що в дошкільному віці визнають необхідність душі й неможливість існувати без неї 70% дітей, натомість у молодшому шкільному віці кількість дітей із реалістичною вірою в душу збільшується до 90% [18].

У цей період змінюються уявлення молодших школярів про перспективи людського життя, пов'язані з уявленнями про смерть і вірою в безсмертя. Молодші школярі починають розуміти

смерть не як зовнішню силу, а як природне й непереборне явище. Проте більшість дітей цього віку психологічно не поширюють це знання на себе [7].

Важливим аспектом у розвитку поведінкового компонента віри в цьому віці є супідрядність мотивів, що дає можливість дитині управляти своєю діяльністю. Домінування мотивів повинності в поведінці молодших школярів свідчить про розвиток у них процесів волі й самоконтролю, однак довільність поведінки остаточно не сформована [1].

На думку Е. Еріксона, у молодшому шкільному віці формується працьовитість, що включає почуття компетентності, яке пов'язане з внутрішнім прагненням до навчання й успіху, впевненістю у тому, що можна впливати на інших. Небезпеку в цьому періоді становить можливість появи почуття неповноцінності (некомпетентності), що енергитизує сумніви щодо своїх здібностей [24].

Теоретичний аналіз наукової літератури з проблеми становлення віри в молодшому шкільному віці дозволив визначити особливості розвитку структурних компонентів віри. Когнітивний компонент віри в учнів молодшого шкільного віку характеризується тим, що в них розширюється розуміння поняття «віра», вони розмірковують над питаннями, пов'язаними з вірою в Бога, їх уявлення про душу пов'язуються з моральними почуттями, смерть сприймається як природне явище. Емоційний компонент віри в молодших школярів представлений необхідністю диференціювати моральні почуття, розвитком емпатії, переживанням довіри, самоповаги, впевненості, почуття компетентності. Ціннісно-мотиваційний компонент у дітей характеризується внутрішнім прагненням до навчання й успіху, домінуванням мотивів повинності. Поведінковий компонент пов'язаний із розвитком волі та самоконтролю.

Специфіка розвитку віри в молодшому шкільному віці визначається особливостями розвитку її видів. Так, домінуючим об'єктом віри на рівні вибору цінностей у міжособистісних взаємодіях стає цінність особистості вчителя. Віра в себе в молодшому шкільному віці ще повністю не сформована й залежить від зовнішніх оцінок близьких людей. Вона проявляється в самоповазі, почутті впевненості у собі, ситуативній вірі в успіх, які пов'язані із завищеною самооцінкою, високим рівнем домагань і потребою у визнанні. Магічна віра має флюктуруючий нестійкий характер. З одного боку, діти продовжують вірити в чарівництво й прикмети, з іншого – розвиваються й зміцнюються погляди на життєві ситуації, які підкріплюються накопиченням наукових і достовірних знань. Аналіз розвитку духовно-релігійної віри показав, що в частини молодших школярів частково сформована віра в Бога, яка розвивається завдяки механізму ідентифікації із близькими людьми. Віра в соціальні цінності в цьому віці проявляється у вірі в надію, правду, справедливість, сміливість.

Наступний віковий період розвитку – підлітковий вік – значна кількість психологів (Г. Крайг, Ф. Райс, Х. Ремшміт, Л. С. Виготський, Л. І. Божович, М. Кле, А. О. Реан, В. С. Мухіна, Л. Ф. Обухова, І. С. Булах) називають найвідповідальнішим у становленні особистості. У цьому віці активно розвивається самосвідомість підлітка, формуються соціальні установки, ціннісне ставлення до себе, людей, суспільства, проявляється прагнення до особистісного самовдосконалення (самопізнання, самоствердження, самовираження). Специфіка соціальної ситуації в перехідному віці характеризується глибокими змінами у взаєминах підлітка з родиною та однолітками. У цей період зменшується залежність від батьків, що проявляється в нівелюванні підлітками сімейних цінностей. Відчуження стосовно родини проявляється в негативізмі, у прагненні протистояти сімейним традиціям.

Серед основних новоутворень підліткового віку, що впливають на процес персоналізації віри, слід виділити почуття дорослості (Д. Б. Ельконін, Р. С. Немов), самосвідомість (Л. І. Божович), наявність внутрішньої позиції (А. О. Реан), моральну самосвідомість (І. С. Булах) [1, 2, 5, 13, 15].

Почуття дорослості в підлітків втілюється в прагненні бути схожими на старших, мати рівноправне й незалежне становище в системі людських відносин, створює нову зовнішню й внутрішню ситуацію особистісного розвитку. Вона вимагає від підлітка змін усієї системи його взаємин з оточенням й із самим собою.

Як зазначив А. О. Реан, внутрішня позиція підлітка зумовлює його ставлення до дійсності, до оточення, самого себе, визначає його життєву програму і моделює його майбутнє місце в суспільстві [15].

На думку І. С. Булах, особистісне зростання підлітків тісно пов'язане із процесом становлення їх моральної самосвідомості, який характеризується формуванням моральних переконань, розвитком моральної рефлексії, диференціацією моральних (відповідальності, провини, сорому, совісті) почуттів і активізацією моральної саморегуляції [2].

Д. І. Фельдштейн підкреслив те, що з розвитком моральної самосвідомості, зростанням інтересу до моральних якостей інших людей у підлітків виникають ідеальні образи поведінки. Вчений довів, що моральний ідеал – це емоційно забарвлений образ, що стає не тільки зразком для наслідування, а й своєрідним внутрішнім критерієм самооцінки, регулятором власної поведінки [22].

У старшому віці підлітки цікавляться життям суспільства й за ідеал обирають узагальнені образи людей – символічних носіїв ідеальних рис, що відображають відданість Батьківщині, чесність, цілеспрямованість, справедливість, мужність, рішучість, доброту, людяність, силу волі, гордість та ін. [22]. Таким чином, моральна самосвідомість, що розвивається в підлітків, є для них базисом віри в соціальні цінності, а їх моральні ідеали – елементами ціннісно-мотиваційного компонента віри.

Однією з важливих соціальних цінностей, що спричиняє пікові емоційні переживання в цьому віці, є справедливість. Як було виявлено багатьма психологами (І. Correia, С. Dalbert, С.К. Нартова-Бочавер, М.Б. Подлібняк, А.Ю. Хохлова, Н.Б. Астаніна), в підлітковому віці інтенсивно розвивається віра в справедливий світ. Ученими (С.К. Нартовою-Бочавер, М.Б. Подлібняк, А.Ю. Хохловою) було проведене дослідження присвячене вивченню взаємозв'язку віри у справедливий світ і показника суб'єктивної оцінки психологічного благополуччя у глухих підлітків та підлітків з нормальним слухом. Результати експерименту засвідчили, що в підлітків з нормальним слухом віра у справедливий світ є важливим індикатором їх психологічного благополуччя. У підлітків з поганим слухом була виявлена тенденція до негативного зв'язку із благополуччям, тобто чим більш справедливим видається їм світ, тим нижчий у них рівень психологічного благополуччя. Вчені дійшли цікавого висновку, що в досягненні благополуччя глухому підлітку допомагає віра скоріше в несправедливість, ніж у справедливість світу. Кореляційний аналіз дозволив ученим виявити додаткові відмінності. Так, з'ясувалося, що в підлітків з нормальним слухом існує позитивна кореляція між вірою в справедливість світу й особистою долею. Протилежні результати були одержані у глухих підлітків, де була констатована негативна кореляція між вірою в справедливість світу в цілому і вірою в справедливість стосовно себе. Це свідчить про деяке протиставлення, відчуження себе від суспільства й утруднення інтеграції глухих підлітків [12].

У підлітковому віці школяри зустрічаються з ідеєю незворотності часу, яка часто актуалізує в них віру в безсмертя й неоднозначне ставлення до смерті. В когось уявлення про смерть породжують ірраціональні, несвідомі страхи. В інших виникають ідеї про циклічність життя та реінкарнації. Треті зазнають екзистенціальних переживань, пов'язаних з усвідомленням скінченності життя. Відмова від віри в особисте безсмертя й прийняття неминучості смерті спонукує підлітків задуматися про сенс життя. Їм важко розстатися з ідеєю особистого безсмертя, тому неможливість фізичного безсмертя «замінюється» ідеєю безсмертної слави, вічного життя в героїчних діяннях. Однак віра у фізичне безсмертя минає не відразу, саме з нею пов'язані відчайдушні, смертельно небезпечні вчинки підлітків, абсолютно впевнених у тому, що все буде добре [7, 16].

У період дорослішання для підлітків зростає значення референтних груп, що актуалізує провідний вид діяльності – інтимно-особистісне спілкування, в якому відбувається практичне освоєння особистістю моральних норм і цінностей, посилюється прагнення реалізувати себе й відстояти особисту свободу. У цей період високо цінуються такі якості, як вірність, чесність, справедливість, і караються зрадництво, егоїзм, жадібність і т.д. [8].

Дружба між підлітками будується на принципі довіри, безумовного прийняття іншого й стає однією зі значущих цінностей в отроцтві, оскільки саме через довірливі стосунки виникає можливість глибше пізнавати й розуміти іншу людину й самого себе. Саме в дружбі підлітки бачать можливість спілкування на основі ідеї рівного обміну та взаємодопомоги, починає домінувати поняття зобов'язання. Вплив дружби на психічний розвиток підлітків різноманітний: з одного боку, вона розвиває таку особистісну рису, як вірність, з іншого – прагнення підлітка до ідентифікації себе із другом підвищує конформність у взаєминах [4, 8, 15].

Отже, головним ціннісним об'єктом інтерперсональної віри в підлітковому віці є референтні групи або значущі особистості. В основі віри на міжособистісному рівні в підлітків лежить почуття довіри, яке виявляється в безоцінному прийнятті своїх друзів. Через недостатній життєвий досвід підлітки часто невірно оцінюють друзів, приписуючи їм різноманітні чесноти й позитивні якості. Слід зазначити, що віра в дружбу і друзів у підлітковому віці, як правило, має ідеалізований характер, що може породжувати не тільки раціональні, а й ірраціональні форми спілкування.

Підлітковий вік характеризується суттєвими змінами в емоційній сфері. Психологи (П. М. Якобсон, Л. І. Божович, В. О. Татенко, Г. М. Бреслав, І. Д. Бех, Т. О. Флоренська, І. С. Булах, Р. В. Павелків) зазначають, що розширення кругозору підлітків, розвиток їх самосвідомості та новий досвід спілкування з однолітками призводять до інтенсивного зростання соціально цінних спонукань і переживань.

Емоційні переживання в цей період стають глибшими, з'являються більш стійкі почуття, емоційне ставлення до багатьох явищ життя стає осмисленим. Підліток, спостерігаючи горе інших людей, гостро переживає і співчуває, нерідко прагне безкорисливо відмовитися від чогось для нього цінного заради блага іншої людини. У підлітковому віці сильніше, ніж будь-коли, проявляється захопленість моральними переживаннями й почуттями, пов'язаними з добром, співчуттям, здатність жертвувати своїми потребами заради інших [27].

Аналіз психологічної літератури засвідчив, що в підлітковому віці в процесі психічного й соціального розвитку одночасно з позитивними досягненнями виникають специфічні психологічні труднощі. Разом із розвитком інтелектуальних здібностей і особистісної рефлексії в підлітків формується нова форма когнітивного егоцентризму. Вона презентована двома проявами, що характеризують специфічні для цього віку види віри: 1) уявна аудиторія – віра підлітка в те, що оточення постійно звертає на нього увагу; 2) міф про власну винятковість – віра у свою невразливість і унікальність. Оскільки підлітки переконані, що за ними постійно спостерігає уявна аудиторія, вони вірять у свою значущість для такої великої кількості людей і починають вважати себе особливими та унікальними. Потреба постійно реагувати на уявну аудиторію пояснює надзвичайну сором'язливість і невпевненість окремих підлітків [16]. Названі вище види віри впливають на формування уявлень підлітків про себе і самоствердження.

Психологами (І. С. Булах, Л. А. Запорожець, Т. О. Флоренською) констатовано, що підлітки оцінюють себе позитивно або негативно залежно від власних успіхів або невдач у навчанні, суспільній діяльності, наданні практичної допомоги товаришам або батькам, а також від свого становища в середовищі однолітків і оцінці ними власних моральних якостей, що впливають на це становище. В абсолютної більшості з них перше місце в самооцінці посідають такі вольові якості, як наполегливість, витримка, сміливість, вимогливість до людей [2, 6, 23]. Дослідження цінностей у підлітків дозволило виділити найбільш значущі – волю, незалежність, здоров'я, почуття власної гідності, любов до близьких і турботу про їх безпеку, дружбу, спілкування, задоволення від пізнання нового [10, 9, 25].

Вчені зауважують, що в підлітковому віці особистість уже здатна критично переосмислити цінності й установки, закладені батьками. Як правило, реакція емансипації починає поширюватися і на заперечення цінностей, імплантованих світом дорослих у ранньому дитинстві. Перед підлітком постає питання істинності того, у що вірив він і його батьки. У нього вже немає наївної віри в авторитет батьків і педагогів. До того ж ситуація може ускладнитися, коли підліток виявляє, що

цінності та ідеали, декларовані батьками та іншими дорослими, розходяться з їх реальною поведінкою [15, 22].

Завдяки зростаючим інтелектуальним здібностям підлітки починають розмірковувати про сенс життя, своє місце в цьому світі, про Бога. Однак не сформовані повною мірою світоглядні принципи сприяють тому, що підлітків легше підкорити впливу не тільки традиційних релігійних громад, а й різних сект. З огляду на це релігійність підлітків багато в чому є результатом їх підвищеної соціальної конформності, некритичного ставлення до цінностей, які пропагуються засобами масової інформації [15, 20].

Процес персоналізації віри в підлітковому віці стикається з характерною для цього періоду его-ідентичністю. Під его-ідентичністю Е. Еріксон розумів відчуття підлітком власної цілісності, тотожності й наявності віри в те, що зовнішні обставини допоможуть йому. Нездатність підлітків досягти особистої ідентичності вчений називав кризою ідентичності або рольовим змішуванням. На думку Е. Еріксона, успішний вихід із кризи пов'язаний із розвитком моральної особистісної якості – вірності. Учений трактує поняття вірності як здатність підлітка бути стійко прихильним до своїх уподобань і обіцянок, незважаючи на суперечності в його системі цінностей. Вірність – наріжний камінь ідентичності, являє собою відданість, сталість у переконаннях, стійкість і незмінність у своїх почуттях, здатність приймати принципи моралі та ідеології суспільства і дотримуватися їх [24].

Таким чином, вивчення літератури дозволило з'ясувати специфіку факторів і умов розвитку структурних компонентів віри в підлітковому віці. Когнітивний компонент віри в підлітковому віці вміщує уявлення про смерть, а звідси ірраціональні ідеї про циклічність життя та реінкарнації, міркування про сенс життя та усвідомлення неможливості фізичного безсмертя, що породжує в них ідеї про безсмертну славу й вічне життя в героїчних діяннях. Специфіка розвитку емоційного компонента віри підлітків пов'язана зі зростанням їх емпатійного потенціалу, підвищенням рівня тривожності й невпевненості в собі, диференціацією моральних почуттів (відповідальності, провини, сорому, совісті), появою екзистенціальних переживань, пов'язаних з усвідомленням скінченності життя. Ціннісно-мотиваційний компонент характеризується формуванням моральних ідеалів і перебудовою ціннісних орієнтацій. Поведінковий компонент пов'язаний із розвитком самоконтролю та активізацією моральної саморегуляції.

Вивчення психологічних джерел дозволило виявити специфіку розвитку деяких видів віри в підлітковому віці. Так, головним об'єктом інтерперсональної віри в підлітковому віці є референтні групи або значущі інші. Інтерперсональна віра підлітків у друзів розвивається на основі почуття зміцнюваної в них довіри. Віра в себе в підлітковому віці повністю не сформована й часто зазнає «атак сумнівів», що проявляється в почутті невпевненості в собі та сором'язливості. Непродуктивні форми аутоперсональної віри, характерні для цього віку, зумовлені специфічною для підлітків у процесі спілкування орієнтацією на уявну аудиторію і власну винятковість. Характерною для підлітків є віра в справедливість, яка є важливим індикатором їх психологічного благополуччя. Аналіз розвитку духовно-релігійної віри засвідчив, що для особистості підліткового віку є актуальною віра в безсмертя, з якою пов'язані їх відчайдушні й небезпечні вчинки, які ґрунтуються на впевненості в тому, що з ними нічого не станеться. Магічна віра в цьому віці зберігається й проявляється у вірі в прикмети й марновірства.

Висновки. Аналіз психологічних джерел, що стосується вікової динаміки розвитку віри як універсального психологічного феномена, дозволив зробити деякі узагальнення і висновки. Розвиток віри ґрунтується на комплексі системно організованих психологічних утворень, що відображають взаємодію якостей когнітивного, емоційного, ціннісно-мотиваційного та поведінкового компонентів особистості, співвідношення яких є характерним для кожного вікового періоду. У процесі дорослішання змінюються домінуючі об'єкти інтерперсональної віри. Так в молодшому шкільному віці головним об'єктом віри є вчитель, а в підлітковому – референтні групи. Важливою ознакою інтерперсональної віри в молодшому шкільному та підлітковому віці є наслідування, яке характеризується необ'єктивною оцінкою дитиною об'єкта своєї віри. Некритичне ставлення до

об'єкта інтеперсональної віри в молодшому шкільному та підлітковому віці обумовлено невеликим життєвим досвідом дитини та недостатньо розвинених у неї когнітивних здібностей і рефлексії. Вивчення особливостей розвитку віри в себе показало, що в молодшому шкільному та підлітковому віці цей вид віри недостатньо сформований і виступає в якості особистісної характеристики - впевненості в собі. Специфіка розвитку віри в соціальні цінності в молодшому шкільному та підлітковому віці полягає в її тісному зв'язку з моральним розвитком дитини. Встановлено, що ступінь інтеріоризації дитиною соціальних норм і цінностей пов'язаний з рівнем розвитку її моральної самосвідомості (моральних переконань, моральних почуттів, моральної саморегуляції). Порівняння розвитку магічної віри в молодшому шкільному та підлітковому віці показало, що підлітки менш схильні вірити у магію. Аналіз розвитку духовно-релігійної віри засвідчує, що в процесі дорослішання диференціюються уявлення про Бога, душу, смерть, безсмертя.

Література

1. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. (Психологическое исследование.) / Л. И. Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
2. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка: Монографія. / І.С.Булах. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. – 340 с.
3. Воловикова М. Особенности религиозной идентификации в современной России (анализ ответов детей из Смоленска) / М. Воловикова, Т. Рязанова, Л. Гренкова-Дикевич // Развитие национальной, этнолингвистической и религиозной идентичности у детей и подростков / [отв. ред. М. Баррет, Т. Рязанова, М. Воловикова]. – М.: Изд-во Института психологии РАН, 2001. – С. 132 -141.
4. Доставалов С. Г. Доверие к социальному миру как фактор формирования правосознания у подростков // Психология и право. – 2013. – № 1. – С. 1-11.
5. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды / Д. Б. Эльконин. – М.: Педагогика, 1989. – 560 с.
6. Запорожец Л. А. Психологические особенности становления нравственного поведения у младших подростков / Л. А. Запорожец // Психологические проблемы выявления и коррекции отклоняющегося поведения школьников: сб. науч. тр.; [общ. ред. В. В. Барцалкина, Д.И. Фельдштейн]. – М.: Изд-во АПН СССР, 1990. – С. 18 – 26.
7. Кон И. С. В поисках себя: Личность и ее самосознание. / И. С. Кон. – М.: «Политиздат», 1984. – 151 с.
8. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб.: Питер, 2001. – 992 с.
9. Круглов Б. С. Роль ценностных ориентаций в формировании личности школьника / Б. С. Круглов // Психологические особенности формирования личности школьника: сб. науч. тр.; [общ. ред. И.В.Дубровина]. – М.: Изд-во АПН СССР, 1983. – С. 4 – 11.
10. Лихтарников А. П. Школьник: проблемы и ценности / А.П.Лихтарников // Наш проблемный подросток: Учебное пособие. – СПб.: Союз, 1997. – С. 78 – 104.
11. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: Учебник для студ. вузов. / В. С. Мухина, [4-е изд.]. – М.: «Академия», 1999. – 456 с.
12. Нартова-Бочавер С. К. Вера в справедливый мир и психологическое благополучие у глухих и слышащих подростков и взрослых / С.К.Нартова-Бочавер, М. Б. Подлибняк, А. Ю. Хохлова // Клиническая и специальная психология. – 2013. – № 3. – Режим доступа: www.PsyJournals.ru
13. Немов Р. С. Психология образования / Р. С. Немов, [2-е изд.]. – М.: Просвещение: ВЛАДОС, 1995. – 496 с.
14. Обухова Л. Ф. Формы и функции подражания в детском возрасте / Л. Ф. Обухова, И. В. Шаповаленко. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 112 с.

15. *Психология подростка. Учебник* / [под ред. А.А. Реана]. – СПб.: «Прайм-еврознак», 2003. – 480 с.
16. *Райс Ф.* Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс. – СПб.: Питер, 2000. – 624 с.
17. *Развитие личности ребенка* / [пер. с англ.]; [отв. ред. А. М. Фонарева]. – М.: Прогресс, 1987. – 272 с.
18. *Савина Е. А.* Особенности представлений детей 5-10 лет о душе / Е.А.Савина // Вопросы психологии. – 1995. – № 3. – С. 21–27.
19. *Слободчиков В. И.* Генезис рефлексивного сознания в младшем школьном возрасте / В. И. Слободчиков, Г. А. Цукерман // Вопросы психологии. – 1990. – № 3. – С. 25-36.
20. *Собкин В. С.* Старшеклассник в мире политики. Эмпирические исследования / В. С. Собкин. – М.: ЦСО РАО, 1997. – 318 с.
21. *Субботский Е. В.* Выживание в мире машин: взгляд психолога на причины веры в магию / Е. В. Субботский // Национальный психологический журнал. – 2010. – № 3. – С. 42 – 47.
22. *Фельдштейн Д. Й.* Психология развития человека как личности: Избранные труды: в 2 т. / Д. Й. Фельдштейн. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: изд-во НПО «МОДЕК», 2005. – Т. 1. – 568 с.
23. *Флоренская Т. А.* Диалог в практической психологии: Наука о душе. / Т.А.Флоренская - М.: Гуманит. изд. Центр: ВЛАДОС, 2001. – 208 с.
24. *Хьелл Л.* Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб.: Питер, 2006. – 607 с.
25. *Цветкова Р. И.* Психологическая характеристика нравственных ценностей подростка / Р. И. Цветкова // Психологические аспекты формирования нравственных ценностей у школьников: сб. науч. тр. – Хабаровск: гос. пед. ун-т, 1984. – С. 3-20.
26. *Чеснокова Н. В.* Вера как цель нравственного воспитания младшего школьника (новый взгляд) / Н. В. Чеснокова. // Омский научный вестник. – 2007. – № 6. – С. 128 – 131.
27. *Якобсон П. М.* Эмоциональный фактор в нравственном воспитании и управление им / П. М. Якобсон // Управление процессом нравственного воспитания: сб. статей; [отв. ред. Л. И. Рувинский.]. – М.: Изд-во МГУ, 1979. – С. 63-72.
28. *Streib H.* (2003) Faith development research at twenty years. In R. R. Osmer & F. Schweitzer (Eds), *Developing a public faith: New directions in practical theology*. St. Louis, Missouri: Chalice Press. pp. 15–42.

Відомості про автора:

Алексеева Юлія Аркадіївна – кандидат психологічних наук, доцент, докторант кафедри теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Статтю подано до друку 15.04.2015.

УДК 159.942 – 053.6

© Н. І. Бігун, 2015 р.

Н. І. Бігун (м. Київ)

ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНОГО САМОСТАВЛЕННЯ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА УМОВА ЗАПОБІГАННЯ ДЕПРЕСІЇ У ПІДЛІТКІВ

Стаття присвячена проблемі формування позитивного самоставлення у підлітків схильних до депресивних станів. У статті розкриваються особливості самоставлення підлітків з депресивними станами. Розглядається феномен негативного самоставлення як причини і, як наслідку розгортання депресії у підлітків. Наголошується на тому, що негативні трансформації